
Љубиша Васиљевић
(Народни музеј Крушевац)

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ И НАЛАЗИ ПОВЕЗАНИ СА ЛЕКОВИТИМ ИЗВОРИМА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

Анстракт: Тему рада представљају археолошки локалитети и налази откривени у окружењу лековитих извора на простору данашње јужне Србије. Налази сведоче да су лековити извори на овом простору били познати, коришћени и поштовани током праисторијског, античког и средњовековног периода. Представљени су налази са локалитета у Нишкој Бањи – Медијани, Миљковцу, Соко Бањи, Бањи Јошаници, Звоначкој Бањи, Крупцу, Туларској Бањи, Сијаринској Бањи, Врањској Бањи, Топлацу и Левосоју.

Кључне речи: лековити извори, археологија, локалитети, налази, јужна Србија.

Постојање лековитих извора одувек је давало снажан печат географском и друштвеном окружењу. Честа је појава да је управо присуство овог типа врела представљало подстицај за настанак лечилишта, насеља и/или светилишта. Тему рада представљају археолошки локалитети и налази откривени у окружењу лековитих извора на простору данашње јужне Србије. Налази сведоче да су лековити извори на овом простору били познати, коришћени и поштовани током праисторијског, античког и средњовековног периода. Представљени су налази са локалитета у Нишкој Бањи – Медијани, Миљковцу, Соко Бањи, Бањи Јошаници, Звоначкој Бањи, Крупцу, Туларској Бањи, Сијаринској Бањи, Врањској Бањи, Топлацу и Левосоју.

Значајан и географски, археолошки локалитет у Куршумлијској Бањи, на основу методологије Б. Филиповића, припада различитом хидрогеолошком локалитету у односу на претходно наведене одреднице, па ће бити обрађен у наредним радовима.¹

Нишка Бања је насеље у истоименој градској општини на подручју Града Ниша. У Нишкој Бањи активни су извори „Главно врело“ и „Сува бања“, две чесме и дубоки бунар бушен до дубине од 510 метара. Лековите

¹ Б. Филиповић, *Минералне, термалне и термоминералне воде Србије*, Врњачка Бања–Београд 2003, 15, 84.

Сл. 1 Порфирна статуа Асклепија из Медијане, фото. Љ. Васиљевић

Fig. 1 Porphyry Statue of Hygieia and Asclepius from Mediana, photo by LJ. Vasiljević

Сл. 2 Порфирна статуа Хигије из Медијане, фото. Љ. Васиљевић

Fig. 2 Porphyry Statue of Hygieia and Asclepius from Mediana, photo by LJ. Vasiljević

воде Нишке Бање припадају класи хидро-карбонатских вода, односно подкласи калцијумских вода. Одликује се изразито ниском минерализацијом од 0,27 g/l и повишеним садржајем радона, што је сврстава и у групу ниско радиоактивних вода.²

Један од најзначајнијих античких локалитета у Србији, Медијана, сигурно је био повезан са лековитим изворима у оближњој Нишкој Бањи. Реч је о вишеслојном локалитету настањеном, са изузетком периода винчанске културе, у готово свим праисторијским периодима. Из античког периода, поред оближњих некропола, имамо на централном локалитету јасно раздвојена три хоризонта насељавања, међу којима се посебно издваја други, када је на овом месту постојала луксузна вила са репрезентативним грађевинама. Трећу фазу одсликава приметно осиромашење и претварање локалитета у сеоску заједницу са настањеним готским федератима.

Бројна археолошка истраживања спроведена на Медијани потврдила су постојање праисторијских слојева из епоха неолита (старчевачка култура), позног енеолита, бронзаног доба, старијег гвозденог доба и латена.³ Посебан значај, који и данас светли несмањеним сјајем, имала је Медијана у античком периоду. Још у XIX веку су у Брзом Броду откривени остаци римске архитектуре, тачно на 4,5 километара удаљености од

² исто, 23-29, 218.

³ М. Garašanin, *Brzi Brod, Niš – naselje bronzanog doba*, Arheološki pregled 4, (Beograd 1962), 57-61; М. Jevtić, *Trasa puta Motel „Medijana“, Niška Banja – eneolitsko i bronzano doba*, Arheološki pregled 17, (Beograd 1975), 26-28; D. Jacanović, *Medijana, žel. stanica Čele kula – naselje starčevačke kulture*, Arheološki pregled 22, (Beograd 1981), 11; С. Перић, *Налази латенске керамике са Медијане код Ниша*, Зборник Народни музеј Ниш 10, (Ниш 2001), 11-18; М. Стојић, М. Јоцић, *Ниш. Културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији*, Београд–Ниш 2005, 149-152.

нишке тврђаве, што се поклапа са удаљеношћу од три римске миље. Исту удаљеност наводи Амијан Марцелин као раздаљину између Медијане и Наиса. Археолошка истраживања показала су постојање три грађевинска хоризонта на простору античке Медијане. Хоризонт 1, подигнут на праисторијском насељу из позног бронзаног и почетка старијег гвозденог доба, датује се на крај III и почетак IV века. Хоризонт 2 оквирно се одређује у период између 320 – 378. године. Хоризонт 3 датује се између 338–441. године.⁴

Археолошка истраживања раскошног комплекса у Медијаним у свом највежем сјају извесно подигнутом од стране изузетно значајне личности у Римском царству, одвијају се у континуитету. Резултати актуелних ископавања, којима руководи Н. Гавриловић Витас (Археолошки институт), пружиће одговоре на бројна питања која отварају покушаји свеобухватне интерпретације карактеристика овог комплекса.

За тему нашег рада значајна је повезаност Медијане са недалеким лековитим изворима у Нишкој Бањи. Сигурно су корисници терми у комплексу користили и лековите воде са оближњих врела, али то није представљало основну намену ове грађевине, која се свакако морала наћи у оквиру раскошне палате без обзира на место њеног подизања. О отвореном питању најбоље сведоче налази вотивних споменика посвећених божанствима са ијатричким карактером. На првом месту наводимо групни налаз шеснаест фрагментованих скулптура (Асклепије, Хигија, Дионис, Херакле...). Међу налазима се нарочито издвајају две порфирне статуе – заветни дарови високог чиновника трачког порекла Реметалка и његове супруге Филипе.⁵ (Сл. 1)

У оквиру поменуте групе издвајају се три религиозне теме: Асклепије са Хигијом и Телесфором, Дионис и Херакле. А. Јовановић сматра да скулптуре треба третирати као део сакралног садржаја неког култног места у окружењу Медијане и сматра да се оно налазило на простору Нишке бање. Исти аутор сматра да је светилиште било посвећено Асклепију или Хераклу и да је било повезано са лековитим својствим изворске воде са овог места.⁶ Са друге стране, М. Р. Васић, инспирисан овим налазом, али и потоњим налазима везаним за култ Асклепија, износи претпоставку о могућности постојања светилишта посвећеног Асклепију (можда и Хигији), смештеног у једном делу виле са перистилом.⁷

Намеће се размишљање о решењу које би могло обухватити оба изнета мишљења. Могуће је да је, непосредно поред лековитих извора у Нишкој Бањи постојало светилиште посвећено божанствима ијатричког карактера.

⁴ М. Р. Васић, *Градови и царске виле у римским провинцијама на територији данашње Србије*, Константин Велики и Милански едикт 313. – рађање хришћанства у римским провинцијама на територији Србије, ур. И. Поповић и Б. Борић Брешковић, (Београд 2013), 99.

⁵ А. Јовановић, *Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша*, Старице XXIV/XXV, (Београд 1973/1974), 57-63.

⁶ исто, 63.

⁷ М. Р. Васић, *Sculptures and 'the sanctuary of Aesculapius' in Mediana*, Старице LXVIII, (Београд 2018), 89-109.

При крају антике, непосредно након Миланског едикта, светилиште је могло изгубити свој значај. У наредном кораку, скулптуре из светилишта, тада посматране као искључиво уметничка дела, бивају пренете у комплекс палате. Пола века касније, током покушаја обнове традиционалне римске религије за време цара Јулијана Отпадника, скулптуре поново добијају сакрални карактер и постају део светилишта смештеног у оквиру сакраријума принципије/виле са перистилом. Убрзо након пропасти Јулијанове обнове, скулптуре су одложене у споредну просторију, где су остале све до археолошких истраживања у XX веку. (Сл. 2)

Повезано са формирањем новог светилишта у Медијану је могла пристићи и луксузна бронзана ограда са представама Ескулапа и Луне. То се, највероватније, догодило током 361. године, када је цар Јулијан провео неколико месеци у Наису.⁸ Са простора античке Медијане потиче још неколико вотивних споменика посвећених божанствима ијатричког карактера. Приликом кампање археолошких истраживања из 2002. године пронађени су, у близини античке капије, фрагменти велике мермерне статуе која, по свему судећи, такође представља Асклепија.⁹

Са култом Херкула, поред скулптура из поменуте оставе (највероватније четири), можемо повезати још два налаза из Медијане. Први је скулпторална група, за коју Н. Гавриловић сматра да је реч о композицији Херкула са Телефом. Други налаз може представљати фигура наог мушкараца у стојећем ставу, мада за њу у литератури постоје недоумице да ли приказује Херкула или Меркура.¹⁰

Сматрамо да, у овом контексту, требамо поменути и познату скулптуру Деа Дарданике, открије сада већ далеке 1933. године. Култ ове богиње од тада привлачи пажњу бројних истраживача и покреће тематику врло интересантних научних дискусија.¹¹ Сматрамо да је богиња, у својој суштини, поседовала и ијатрички карактер, што је могло довести до њеног поштовања у окружењу лековитих извора о чему, поред налаза из Медијане, сведочи и епиграфски споменик из Куршумлијске Бање.¹²

Изнети подаци довољни су закључак да су лековити извори у Нишкој Бањи имали велики значај за становништво које је насељавало оближњи простор у праисторијском и античком периоду.

Миљковац је насељено место у градској општини Црвени Крст, на подручју Града Ниша. Налази се на јужном рубу Алексиначке котлине, код ушћа Лабуковске реке у Топоничку реку. Удаљен је око петнаест километара од центра Ниша. У Миљковцу имамо случај разбијеног изворишта лековите воде. Главни извор зове се Видриште и налази се на левој обали Топоничке

⁸ *ibid.*, *Bronze railing from Mediana*, Старианар XLIII-XLIV, Археолошки институт, (Београд 2003/2004), 79-109.

⁹ *ibid.*, *Fragment of a Statue of Asclepius from Mediana*, Ante portam auream: studia in honorem professoris Aleksandar Jovanović, ed. M. Vujović, (Belgrade 2017), 205-210.

¹⁰ N. Gavrilović, *Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji I-IV vek n. e.*, Beograd 2014, 98, 100.

¹¹ И. Поповић, *Dea Dardanica из Медијане и сродни споменици из балканских провинција Царства*, Ниш и Византија VI, ур. М. Ракоција, Ниш 2007, 31-33.

¹² М. Валтровић, *Разне вести*, Старианар I, (Београд 1884), 43-48.

реке. Лековите воде из Миљковца припадају класи хидро-карбонатских вода, односно подкласи калцијумско-магнезијумских вода. Истиче се нешто повећано присуство мангана и радијума. Температура воде износи 33 °C.¹³

Најстарије археолошки налази са простора Миљковца представљају фрагменти керамике из гвозденог доба. На жалост, није забележен локалитет на коме је пронађена керамика. Реч је о фрагментима керамике типа Белегиш II–Гава, типолошки опредељене у старије гвоздено доба Ib.¹⁴ Значајно је нагласити да је траса античког пута Наис–Рацијарија пролазила поред данашњег Миљковца. Пут је започињао у Наису, са североисточним смером у правцу Сврљига. Још нису пронађени трагови објеката који су могли бити подигнути дуж поменуте трасе.

Најзначајнији локалитет у Миљковцу представља рановизантијско утврђење на локалитету Градиште, где су пронађени и остаци цркве. Од делова цркве истражени су полукружна апсида са уклесаним степенастим седиштима за свештенство, остаци синтроноса, парапетне плоче израђене од белог мермера, као и трагови боје на фрагментима фреско малтера. Све наведено указује да је реч о сакралном објекту од веће важности у широј области. Утврђење на локалитету Градиште извесно је имало важну улогу у оквиру фортификационог система подигнутог у време Јустинијана I. Ову претпоставку утемељује положај Градишта на доминантној и стратешки важној локацији, са које се могао контролисати пут од Мораве у правцу Сврљига.¹⁵

Недовољна истраженост утврђења на Градишту и његове цркве не дозвољавају нам извођење прецизнијих закључака о начину живота унутар утврђења. Извесно је постојање значајне рановизантијске цркве, која је могла бити подигнута на старијем култном месту. Близина доступног лековитог извора увек иницира могућност да је на овом месту, у предхришћанском периоду, поштовано божанство везано за ијатричка и/или сотеролошка својства лековитих вода. У сваком случају, околина Миљковца извесно крије бројне неистражене археолошке локалитете, од којих неки могу бити од додатног значаја за тему нашег рада.

Соко Бања је градско насеље и бања у истоименој општини. Налази се на 400 метара надморске висине. Кроз насеље протиче река Сокобањска Моравица. У Соко Бањи је регистровано неколико извора лековитих вода – „Парк“, Сокобањска бањица и Лептерија. Спадају у класу хидро-карбонатних вода. Минералне воде из Сокобањске бањице и Лептерије припадају подкласи калцијумских вода, а са извора „Парк“ у подкласу

¹³ Б. Филиповић, нав. дело, 23-29, 218.

¹⁴ М. Стојић, М. Јоцић, *Ниш. Културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији*, Београд–Ниш 2005, 148.

¹⁵ М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 77-79; О. Илић, *Палеохришћански сакрални споменици у мањим насељима и утврђењима у околини Ниша*, Ниш и Византија VIII, ур. М. Ракоција, Ниш 2009, 123; М. Ракоција, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата*, Ниш и Византија XIV, Ниш 2016, 41.

калцијумско-магнезијских вода. За све минералне воде у Соко Бањи карактеристичан је повећан садржај радона, односно радијума. Температура лековитих вода из Соко Бање износи 7,1–7,5 °C.¹⁶

Археолошка истраживања и рекогносцирања сокобањског краја показала су постојање већег броја станишта палеолитског човека, што поменути простор сврстава у приоритете за истраживање палеолита у Србији. Од палеолитских налазишта у околини Соко Бање навешћемо Пећурски камен у Читлуку, Соколску поткапину, смештену у подножју стене на којој је подигнут средњовековни Соко Град и Маркову пећину на југу Сокобањске котлине.¹⁷ Утврђено је да је испред пећине на локалитету Селевац постојало насеље из периода средњег бронзаног доба. О постојању насеља сведоче налази фрагмената пехара и урни. Један пехар S профилације може се одредити у ватинску културну групу, односно средње бронзано доба.¹⁸

На локалитету Кленик у селу Читлук код Соко Бање констатовано је постојање некрополе са инхумираним покојницима, датоване у старије гвоздено доба - калакача хоризонт.¹⁹ У близини купатила у Соко Бањи, Каниц је забележио постојање римских налаза и зидина, као и једног римског засведеног канала. Путописац наводи да је уочио постојање одводног канала са полукружним сводом од дебелих, печених опека, одредивши га у антички период. На основу ових запажања, закључује да су извори у Соко Бањи коришћени још у античком периоду. Исти аутор је сматрао да је и средњовековни Соко Град, исто као и недалеки Татомиров Град, подигнут на античким темељима.²⁰

Постојање античке грађевине украшене фрескама могуће је на локалитету Глоган, 2,5 километра југоисточно од Соко Бање, односно око 400 метара источно од Соко Града. Објекат није археолошки истражен, па се о њему не могу доносити коначни закључци.²¹

Локалитет Требич налази се пет километара западно од Соко Бање, на благој падини између истоименог потока и пута Соко Бања–Алексинач. Пре археолошких истраживања, забележени су налази из античког и

¹⁶ Б. Филиповић, нав. дело, 23-28.

¹⁷ М. Malez, S. Salković, *Kvartarnogeološki i paleontološki odnosi u pećini iznad Hajdučkog izvora kod Čitluka nedaleko od Sokobanje (SR Srbija)*, Naš krš 24/25, (Sarajevo 1990), 167; З. Калуђеровић, *Сокобањска котлина – Палеолитска налазишта*, Старице XLVII, (Београд 1991), 290-292.

¹⁸ М. Стојић, М. Јоцић, *Ниш. Културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији*, Београд–Ниш 2005, 218.

¹⁹ М. Стојић, Р. Васић, *Читлук код Соко Бање – Некропола са инхумираним покојницима из гвозденог доба*, Крушевачки зборник 11, (Крушевац 2005), 177-182.

²⁰ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво – од римског доба до краја XIX века, прва књига*, Београд 1989, 114-115.

²¹ П. Милојевић, С. Милошевић и И. Кајтез, *Грађевина са остацима фреско сликарства у Сокобањи*, Карацић – часопис за историју, етнологију, археологију и уметност, нова серија 5, (Алексинач 2013), 47-52.

рановизантијског периода (статуета Меркура, фибуле, керамика, грађевински материјал), укључујући и новац од I – VI века. Наведени налази данас се налазе у приватној збирци.²²

Повод за археолошка ископавања представљала је недозвољена делатност „дивљих археолога“, када је утврђено постојање зидане гробнице. Током стручних истраживања пронађена су, од покретних налаза, два златна прстена, два масивна бронзана дугмета пуњена оловом и опека са натписом MAXIMUS. Гробница, зидана од опека и укупана у здравицу, оријентисан је у правцу север – југ. Дименије, са спољне стране, износе 2,46 x 1,70 м. Била је поплочана опекама квадратног облика. Поменути опека са натписом MAXIMUS пронађена је у поду гробнице. Већи број откривених кровних тегула сугерише да је гробница била прекривена двосливним кровом. У избаченој земљи пронађени су остаци угљенисаних костију, па се вероватно ради о гробници спаљеног покојника. Изнад реда опека на северној страни налази се зид од облутака и ломљеног камена, повезаних кречним малтером, који, заједно са идентичним зидовима откривеним у близини, представља део грађевинског објекта, функционално и хронолошки одвојеног од гробнице.

У одбаченој земљи из гробнице, насталој приликом дивљих ископавања, пронађена су два бронзана дугмета идентична раније нађеним, мањи прстен од савијене бронзане жице са завршецима у облику стилизованих змијских глава, бронзана козметичка алатка – пинцета и горњи део коштане оплате орнаментисан урезима. Према конструкцији и налазима гробница се датује у II–III век. Није потврђена претпоставка о постојању римске некрополе, па се вероватно ради о гробници поред пута. Грађевина изнад гробнице, на основу аналогичности у начину градње и ранијих налаза новца из VI века, опредељује се у рановизантијски период. Треба поменути да налаз кременог ножића и неколико фрагмената керамике, сведочи и о постојању праисторијског слоја.²³

Континуитет насељавања наставља се у средњем веку. Средњевековни град помиње се у историјским изворима 1413. године, када су га држали Турци. Соко град налази се на стеновитом гребену, поред великог завијутка реке Моравице. Град се састоји из два дела: доњег града, изграђеног само на местима са лаким прилазом и горњег, смештеног на вишем врху гребена, подељеног два дела: нижег, са две четвртасте куле, и вишег, са једном великом кулом.²⁴

Иако не постоје археолошки докази за потврду Каницових претпоставки о коришћењу овдашњих лековитих вода и у римском периоду, сматрамо да теорија није без основа и да је путописац уочио трагове експлоатације извора у античком периоду. У складу са овом претпоставком,

²² P. Petrović, *Trebič kod Sokobanje*, Arheološki pregled 10, (Beograd 1968), 132-135, нар. 3.

²³ *isto*, 134-135.

²⁴ И. Здравковић, *Средњевековни градови у Србији*, Београд 1970, 54.

намеће се и мисао да је средњовековни Соко Град подигнут на остацима античког утврђења, чија посада је могла познавати, користити и поштовати оближње лековите изворе.

Бања Јошаница се налази у истоименом селу, у северозападном делу сокобањске котлине, на падинама планине Буковик. Од Соко Бање је удаљена око 16 километара. У Бања Јошаници постоји десет извора, од тога два већа каптирана, и један истражни бунар, дубине од 336 метара. Лековите воде из Јошанице спадају у класу хидро-карбонатских вода, односно подкласу калцијумско-магнезијумских вода. Запажено је присуство сумпорводоника и водоник-сулфида, што је реткост код лековитих вода у реону Карпато-балканида. Температура воде варира од 17–26,1 °C.²⁵

Током 1979. године изведени су археолошки радови, предвиђени пројектом конзерваторских интервенција на старој цркви у Бањи Јошаници. Истраживања су изведена уз јужни, источни и северни зид црквеног објекта, као и испред западне фасаде где су откривени темељни остаци срушеног трема правоугаоне основе. На горњим површинама сачуваних зидова трема нађен је велики број секундарно коришћених фрагментованих надгробних споменика.²⁶

На истраженом простору откривена су 24 скелетна гроба, оријентације запад – исток. Скелети су испружени на леђима, али је положај руку различит (прекрштене на грудима, подигнуте на рамена, положене на стомаку). Трагови дрвета и налази већих гвоздених клинова указују на употребу сандука. Откривени су и оштећени скелети, који залазе испод пода цркве, па је извесно да је на овом простору вршено сахрањивање и пре подизања објекта. Покретни археолошки материјал углавном чине фрагменти турске керамике. Код северозападног угла цркве пронађена је монолитна надгробна плоча. Горња површина плоче делимично је декорисана стилизованим флоралним орнаментом и профилисаним крстом. Из урезаног натписа види се да је то био гроб извесног Голуба, преминулог 1842. године.²⁷ Вероватно је реч о капетану Голубу из Јошанице, предводнику напада на Гургусовац 1833. године.²⁸

Звоначка Бања представља најзначајнији туристички центар у општини Бабушница, Пиротски управни округ. Налази се на 28 километара источно од Бабушнице. У Звоначкој Бањи постоји један каптиран извор. Лековита вода припада класи хидро-карбонатних вода, односно подкласи калцијумско-магнезијумских вода. Температура воде износи 28 °C.²⁹

Приликом обнављања Звоначке Бање, 1926. године, откопан је под старе грађевине изграђене од опека римског типа. На једној од њих, дужине 1 м и ширине 0,5 м, откривен је римски натпис чији текст није прочитан. Није позната судбина овог налаза. Бања је свој процват доживела за

²⁵ Б. Филиповић, *нав. дело*, 23-28, 217.

²⁶ B. Deljanin, *Stara crkva, Banja Jošanica, Sokobanja*, Arheološki pregled 21, (Beograd 1981), 137-138.

²⁷ *исто*, 138.

²⁸ М. Ћ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 843.

²⁹ Б. Филиповић, *нав. дело*, 23-29.

владавине бугарског цара Асена, по коме носи име и висока стена изнад бање – Асеново кале.³⁰ Подаци о античком присуству на простору Звоначке Бање су минимални, али довољни на закључак да су овдашње лековите воде биле познате Римљанима.

Крупца је насеље у саставу Града Пирот. Лековити извор Крупачка бањица избија између Крупца и Великог Села, недалеко од Пирота. Извориште Крупачке бањице је разбијено, а вода избија на више места. Описујући околину Крупца, Ј. Цвијић је, још крајем XIX века, утврдио да по њеном дну избијају загрејане воде из дубоких вирова. Из ових вирова избијају воде температуре и до 22 °C.³¹

Тумуле у Крупцу први је истраживао М. М. Васић 1910. године. Резултати ових истраживања били су негативни.³² У познијој литератури помиње се тумул под називом Могила, у коме је било римских опека. Посебну пажњу привукао је налаз вотивне плоче са представом удвојених трачких коњаника, посвећене Аполону и Асклепију, коју А. Јовановић везује за оближње лековите изворе. На плочи се налази натпис на грчком језику.³³ (Сл. 3)

Према мишљењу П. Петровића, на рељефној представи на плочи је представљен пример синкретизма култова Диоскура и Трачког коњаника. У овом примеру, та веза је још јаче, имајући у виду да је натпис посвећен ијатричким божанствима Аполону и Асклепију, док су и Диоскурима придаване значајне лекарске надлежности. Исти аутор скреће пажњу, на основу аналогија са налазом са локалитета Глава Панеге у Бугарској, да би коришћени Асклепијев епитет *Βερακελήνός*, *κελήνός*, могао имати значење „тећи, извирати“.³⁴ У складу са тим, може се изнети претпоставка да епитет може бити повезан са античким именом насеља, односно да у овом случају имамо пример топонима повезаног са лековитим извором. П. Петровић даље закључује да у овом случају имамо јасан пример бање коришћене у

Сл. 3 Вотивна плоча из Крупца, према П. Петровић 1964/65: 249, сл. 6.

Fig. 3 Votive stone plate from Krupac.

³⁰ Ј. Петровић, М. Поповић, *Бање и Бањице у горњем и средњем Понишављу*, Пиротски зборник 31, (Пирот 2006), 41-42.

³¹ *исто*, 44-47.

³² М. М. Васић, *Народни музеј у 1910. години*, Годишњак Српске краљевске академије XXIV, (Београд 1910), 223-280.

³³ А. Јовановић, *Тумули из античког периода у југоисточној Србији и на Косову*, Старијар XXXI, (Београд 1980), 7.

³⁴ П. Петровић, *Нови вотивни натписи из Јужне Србије*, Старијар XV/XVI, (Београд 1964/1965), 249-250.

римском периоду.³⁵ Са овим закључком се морамо сложити, јер присуство водоводних и канализационих цеви говори у прилог коришћењу воде са лековитог извора, док вотивна плоча, посвећен ијатричким божанствима, сведочи о култном значају овог места.

Туларска Бања налази се поред Тулара, петнаест километара западно од Сијаринске Бање, у Јабланичком управном окрзугу. У Туларској Бањи постоје лековити извори са водом угљокиселог типа. Температура воде износи 19,5°C, рН вредност је 6,5.³⁶ У Вичи код Тулара, на брду Дувари, Каниц је уочио остатке утврђења, протумачивши их као остатке римског кастела.³⁷ Исти аутор забележио је остатке кастела код села Врапца, на обали Туларске реке.³⁸ У самом Тулару, југозападно од моста, откривени су остаци грађевинских објеката. Забележен је податак да је у близини објеката проналажен алат из римског периода.³⁹

На локалитету Црквина, налази се узвишење где је подигнута савремена црква Свете Тројице. На овом месту утврђено је постојање старије грађевине, на чијим је темељима сазидаана садашња цркве. У окружењу старијег објекта формирала се некропола. Изнад Црквина налази се узвишен и делом заравњен плато познат под називом Немањин манастир.⁴⁰ А. Јовановић скреће пажњу на везу топонима Тулари са водом, посредно, и ијатричким култом. Аутор сматра да назив Тулари представља метатезу грчког термина *λουτρόν* који означава топлу воду, врело, бању.⁴¹

У селу Баце, приликом изградње деонице Плочник – Барлево, на путу Прокупље – Куршумлија, откривени су остаци римског купатила. Локалитет се налази код моста преко Бацке реке, у близини железничке станице Плочник. Терен на коме су откривене терме смештен је на југозападној падини испод локалитета Црквине код села Баце и припада ширем подручју винчанског локалитета Плочник. Истражен је и конзервиран већи део откривеног касноантичког објекта. Објекат је имао фрескодекорацију, а малобројни покретни археолошки налази опредељују време подизања и коришћења објекта у крај III и IV век

Ч. Јордовић сматра да је богатство лековитих извора у Топлици свакако изазвало и њихово коришћење у античком периоду, на шта указују и терме откривене у селу Баце. У непосредној близини купатила налазили су се остаци уништеног извора са траговима канала ценовода који је снабдевао терме водом.⁴²

³⁵ исто, 249.

³⁶ Б. Филиповић, нав. дело, 50.

³⁷ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 207.

³⁸ Ф. Каниц, нав. дело, 339.

³⁹ S. Stamenković, *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini*, Beograd 2013, 176.

⁴⁰ С. Ерцеговић Павловић, Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд–Лесковац 1976, 184.

⁴¹ А. Јовановић, *Белешке о култу воде у римским провинцијама на тлу Србије*, Зборник Матице српске за класичне студије 14, (Нови Сад 2012), 153-154.

⁴² Ч. Јордовић, *Римске терме у селу Баце*, Прокупље у праисторији, антици и

Готово је извесна повезаност античког локалитета у Тулару са лековитим изворима. Поред самог топонима, о томе сведочи и постојање култног објекта са некрополом и римског купатила.

Сијарина и Сијаринска Бања представљају насеља у Општини Медвеђа, Јабланички управни округ. У Сијаринској Бањи постоји осамнаест појава у виду извора, бушотина и бунара. Температура воде варира од 16 – 75°C, а pH вредност од 6,8 – 8.⁴³ Простор Сијарине и Сијаринске Бање богат је археолошким локалитетима из античког и рановизантијског периода. У Сијаринској Бањи регистровани су кастел, каптажни објекат и трагови рударења, док су околину данашње Сијарине штитила два рановизантијска утврђења. Археолошку слику овог краја допуњава средњовековни црквени објекат, највероватније из XIV века. Треба поменути да се у Сијаринској Бањи налазе веће масе мермерног оникса, и то непосредно уз андезит и кристаласте шкриљце. Ж. Ђорђевић сматра да је оникс настао у једном од термалних извора. Важан је и податак да код Сијаринске Бање постоји низ мањих каменолома локалног значаја.⁴⁴

Према Каницоовим забелешкама, код села Сијарина налазио се римски кастел, са функцијом заштите античког пута дуж данашње трасе Пирот–Косово Поље.⁴⁵ У близини Сијарине налазе се остаци два утврђења. На локалитету Градина I (или Градиште I) констатовани су остаци утврђења, највероватније кружног облика. Од грађевинског материјала наилази се на тегуле, опеку и камен. Локалитет Градина II налази се на 500 метара удаљености, у правцу запада, од Градине I. На овом положају, подигнуто је утврђење кружног облика. Јасно се уочавају остаци кружног бедема и куле.⁴⁶

Унутар комплекса Градине II налазе се остаци крстообразне цркве, зидане од каменних блокова и опека римског формата. Црква је била омалтерисана са спољне стране. Њена унутрашња дужина износи преко једанаест метара. Олтарска апсида је са спољне стране трочлана, а са унутрашње потковичаста. На простору Сијаринске Бање регистровано је још неколико локалитета. Забелешке о њима налазе се у цитираном делу С. Стаменковић *Римско наслеђе у лесковачкој котлини*.⁴⁷ (Сл. 4)

Велики број античких локалитета у Сијаринској Бањи и Сијарини недвосмислено указује на могућност експлоатације лековитих извора у римском периоду. Овај утисак значајно појачавају откривени остаци култних грађевина, као и постојање каптажног објекта.

Врањска Бања је градско насеље и седиште истоимене градске општине Града Врања у Пчињском управном округу. У Врањској Бањи

средњем веку, ур. М. Васић, Д. Маринковић, Београд–Прокупље 1999, 197; Г. Јеремић, А. Гојгић, *Римске терме у Чачку*, Чачак 2012, 26.

⁴³ Б. Филиповић, *нав. дело*, 46.

⁴⁴ S. Stamenković, *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini*, Beograd 2013, 175.

⁴⁵ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *нав. дело*, 144.

⁴⁶ S. Stamenković, *нав. дело*, 175; Ч. Васић и З. Симић, *Црква Светог Николе у Сијаринској Бањи*, Лесковачки зборник XXIX, (Лесковац 1989), 39-45.

⁴⁷ *isto*, 175-176.

Слика 4 План утврђења у Сијаринској Бањи, према:
Ч. Васић и З. Симић 1989, 40, сл. 1.

Fig. 4 Plan of fortification in Sijarinska Banja.

постоји више извора и бунара са водом азотног типа. Температура воде варира од 63 – 100°C, а pH вредност од 6,7 – 7,2.⁴⁸ Врањска Бања је богата археолошким локалитетима, пре свега из периода антике и ране Византије. Најстарији налази потичу са локалитета Црквиште и одређују се у бронзано доба, односно почетак прелазног периода из бронзаног доба у старије гвоздено доба (брњичка културна група). У Врањској Бањи је на више места (Латифка, Бабуљица, код цркве, Селиште) уочено постојање римских грађевина и грађевинског материјала. Два утврђења истражена су на поменутом локалитету Црквиште (крај IV–V век) и, нешто млађе, на локалитету Кале (VI век). Најмлађи археолошки налази такође потичу са локалитета Црквиште и реч је о керамици датованој у XIII–XV век.

За нашу тему посебно је значајан Каницов податак да су у

Врањској Бањи пронађени „један исписани римски камен од белог мермера посвећен бањској нимфи, делови канелираних стубова и други грађевински фрагменти“.⁴⁹ На жалост, није нам позната судбина споменика посвећеног нимфи, па у домену претпоставки остаје њен натпис и могућност да су поменути грађевински остаци представљали делове некадашњег светишта посвећеног ијатричким божанствима.

Још 1928. године, када је надошла Бањштица однела дебљи слој земљишта, уочени су остаци већих античких грађевина. Поред античких опека и тегула, пронађени су и обрађени и орнаментисани камени блокови, мермерни стубови, две мермерне плоче (на једној се налазио натпис, а на другој рељеф – нису сачуване). Истраживања су потврдила постојање грађевинских објеката, мада није откривена ниједна комплетна архитектонска целина. Извесно је да се на овом локалитету налазио значајан антички грађевински објекат, а можда и насеље.⁵⁰

⁴⁸ Б. Филиповић, *нав. дело*, 50.

⁴⁹ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво – од римског доба до краја XIX века, друга књига*, Београд 1989, 263.

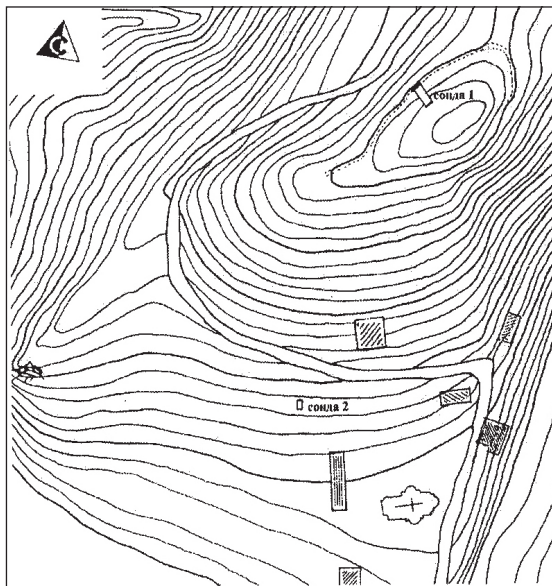
⁵⁰ Д. Гарашанин, М. Гарашанин, *Из археологије врањске области*, Врањски гласник 1, (Врање 1965), 11; М. Јовановић, *Археолошка истраживања у 1964. години – Јужноморавска долина од Лепенице до Врања*, Врањски гласник I, (Врање 1965), 223.

Прва рекогносцирања простора Врањске Бање показала су да се на рту Бабуљица, везаном за брдо на десној обали реке Бањштице, проналазе римске опеке. Испод падине бра констатована су два паралелна зида од ломљеног камена и малтера.⁵¹ На локалитету Селиште, смештеном на десној обали реке Бањштице, између реке и Бабуљице, делом у равници, а делом на падини, на површини од више хектара, проналазе се фрагменти црвене римске керамике и римске опеке.⁵² У брдовитом залеђу бањске котлине налазе се утврђења на локалитетима Црквиште и Кале.

Остаци утврђења Црквиште одавно привлаче пажњу истраживача. Каниц је 1889. године забележио да је „на узаном платоу *Изамно*“ учио „јак правоугаони антички кастел са дужим странама које су се спуштале ка реци и тамо завршавале у једном објекту са 1,4 м дебелим и 45 м дугим зидовима“. На обали реке, узводно од овог потока, запазио је темеље округле куле пречника 2,5 метара, а на основу свега откривеног, што је за тему нашег рада изузетно битно, закључио је да су Римљани користили изворе топле воде заштитивши их јаким утврђењем.⁵³

Ситуација утврђена на локалитету знатно се разликује од описа ранијих истраживача. Издигнутији, североисточни део утврђења углавном је остао непромењен. Ради се о издуженом, елипсоидном платоу, димензија око 70 x 30 м, са постепеним падом у правцу југозапада. Целом дужином северозападног обода платоа јасно се уочава траса бедема, чији су остаци на појединим местима видљиви и на површини терена. Остаци бедема се не примећују на југоисточном ободу платоа, а питање је и да ли је ту икада постојао, будући да је плато на тој страни природно браћен стеновитим литицама и неприступачним падинама.⁵⁴ (Сл. 5)

Покретни налази са Црквишта (керамика, опеке, новац, тегуле, стакло) датују се у период IV–VI века, мада се јављају и фрагменти праисторијске

Сл. 5 Скица основе утврђења на локалитету Црквиште, према: Д. Радичевић, Г. Стојичић, Г. Митровић и А. Ранисављевић 2004, 149, сл. 2.

Fig. 5. Drawing of the fortification base at the Crkvište site near Vranjska Banja.

⁵¹ Д. Гарашанин, М. Гарашанин, *нав. дело*, 11.

⁵² *исто.*

⁵³ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво – од римског доба до краја XIX века, прва књига*, Београд 1985, 263.

⁵⁴ Д. Радичевић, Г. Стојичић, Г. Митровић и А. Ранисављевић, *Сондажна истраживања рановизантијских утврђења у Врањској Бањи и Корбевицу*, Гласник Српског археолошког друштва 20, (Београд 2004), 150.

керамике из позног бронзаног доба и прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба. На једном месту уочени су и делови средњовековних посуда из XIII—XIV века.⁵⁵ Сондирана је и доња половина Црквишта, окренута ка Бањској реци. Сонда је постављена са намером да се провере саписи о постојању некрополе на овом месту. Наиме, још је почетком XX века забележено да су поред црквене зграде, која се налази у оквиру локалитета, пронађени гробови и људске кости, али без налаза који би омогућили њихово датовање.⁵⁶

М. Јовановић бележи да су и 1956. године, на падини која се спушта ка Бањштици ископавани гробови из античког периода. Приликом радова на засађивању борове шуме радници су наилазили на гробове грађене од опеке и тегула, скелете и металне предмете и најчешће их бацали у реку. Приликом изградње околних кућа, као и пута за Липовац, наилазило се на људске кости. Испод некрополе констатовани су остаци чврстих зидова везаних белим малтером. Исти аутор сматра да је реч о остацима античког објекта, који је чинио целину са некрополом.⁵⁷

Гробове из Врањске Бање А. Јовановић повезује са веровањем да карактеристике бањске воде, својим посебним својствима, могу дуго да чувају интегритет тела одражавајући идеју бесмртности, шире везујући поменуто веровање за култ Аполона.⁵⁸

Друго утврђење у Врањској Бањи налази се на брду Кале, готово насупрот Црквишту, смештеном са супротне обале Бањштице. Бедемима је био опасан издужени елипсоидни плато, око врха брда, дугачак у правцу север—југ од 80 до 100 метара, док му је највећа ширина око 60—70 метара. Укупна површина брањена бредима износи 0,5 – 0,6 хектара.⁵⁹ Археолози врањског музеја су 1996. године обишли локалитет и констатовали налазе касноантичке опеке и керамике, као и остатке објекта. Познијим сондирањем локалитета откривен је зид сазидан од ломљеног камена средње величине. Као везивни елемент коришћено је блато. У близини зида откривен је и велики керамички суд, највероватније, питос широког отвора, али има и мишљења, што би за тему рада било значајно, да је то могла бити нека врста „каде“. Керамички материјал хронолошки се одређује у VI век, тако да би утврђење на овом локалитету било нешто млађе од Градине на Црквишту. Утврђење је уништено у пожару. Није констатован материјал из каснијих временских епоха.⁶⁰

⁵⁵ исто, 152-154.

⁵⁶ М. М. Васић и Ј. Јовановић, *Извештај с археолошке екскурзије по јужној, источној и североисточној Србији*, додатак Старинару 3, (Београд 1906), 6-7.

⁵⁷ М. Јовановић, *Археолошка истраживања у 1964. години – Јужноморавска долина од Лепенице до Врања*, Врањски гласник I, (Врање 1965), 228.

⁵⁸ А. Јовановић, *Белешке о култу воде у римским провинцијама на тлу Србије*, Зборник Матице српске за класичне студије 14, (Нови Сад 2012), 160.

⁵⁹ Д. Радичевић, Г. Стојичић, Г. Митровић и А. Ранисављевић, *нав. дело*, 158.

⁶⁰ А. Булатовић и Г. Митровић, *Археолошко рекогносцирање Пчињског региона (централни део Јужноморавске котлине и долина реке Кришевице)*, Врањски гласник XXIX - XXX, (Врање 1996/1997), 29-42; Ђ. Јанковић, *The Slavs in the 6th Century North Illyricum*, Гласник Српског археолошког друштва 20, Српско археолошко друштво,

Број античких локалитета у Врањској Бањи је више него значајан. Извесно је да су Римљани експлоатисали локалне лековите изворе и да је њихов живот на овим просторима у великој мери био повезан са лековитим својствима извора.

Топлац је насељено место у оквиру Града Врања. У Топлацу постоји извор воде азотног типа. Температура воде износи 23,5°C, а рН вредност 7,5.⁶¹ У атару Топлаца постоји велики број археолошких локалитета и налаза. Посебну пажњу привлачи утврђење из гвозденог доба са карактеристикама хеленистичких фортификација. На више места у Топлацу регистровани су касноантички налази и остаци грађевина, укључујући и сакрални објекат на локалитету Драка.

На локалитету Баре у Топлацу мештани су проналазили фрагменте опека и керамике и бакарне новчиће. У једном делу потеса, званом Росуља, уочава се постојање камених темеља неког грађевинског објекта. Познат је налаз питоса, данас у приватном власништву. Рекогносцирањем терена пронађено је доста покретног археолошког материјала из касноантичког периода.⁶² У самом центру насеља, на месту Чешма, пронађен је још један антички питос. Нису познате ближе околности налаза.⁶³

На доминантном месту у Топлацу, званом Драка, смештеном у самом центру села, налази се црква подигнута на темељима старијег сакралног објекта. У оквиру истог потеса, пре Другог светског рата, пронађени су фрагменти керамике и метални предмети.⁶⁴

Локалитет Топлац, чији сам топоним указује на значај термалног извора, сигурно је имао буран живот у античком периоду. Локални извор лековите воде сигурно је коришћен од стране Римљана. Култни објекат, чији трагови су откривени, вероватно је био посвећен неком од богова повезаних са ијатричким култом везаним за извор.

Левосоје је насеље у оквиру Општине Бујановац, Пчињски управни округ. У Левосоју постоји више копаних бунара и плитких истражних бушотина са водом угљокиселог типа. Температура воде износи 14,5 °C, а рН вредност 6,5.⁶⁵ Левосоје представља насеље са више откривених остатака из античког периода. Претпоставља се постојање сеоског насеља, као и најмање две скупине грађевина дуж трасе античког пута. У Левосоју се налази ниски стеновити плато зван Бели камен. Плато се протеже непосредно уз јужну границу села и терасастом чеоном источном падином наноси се над стеновиту долину Моравице. На терасама падине налазе се ретки фрагменти грубе касноантичке керамике. М. Јовановић сматра да је

Београд 2004, 40.

⁶¹ Б. Филиповић, *нав. дело*, 50.

⁶² А. Булатовић и Г. Митровић, *нав. дело*, 231.

⁶³ М. Јовановић, *Археолошка истраживања у 1965. години*, Врањски гласник II, (Врање 1965), 321.

⁶⁴ *исто*, 233.

⁶⁵ Б. Филиповић, *нав. дело*, 50.

на овом месту постојало мање античко насеље. Поред данашње цркве и гробља, налазе се фрагменти грубе касноантичке керамике и велике римске опеке и имбрекси. Вероватно је реч о античком сеоском насељу.⁶⁶

У подножју брда Вучјак, у профилу јаруге поточића, регистровани су остаци античких грађевина страдалих у пожару. Изнад слоја паљевине простиру се камени темељи и велики имбрекси и тегуле. У околини се проналазе ретки фрагменти грубе касноантичке керамике. Мештани су на овом месту налазили питосе и мање керамичке посуде. М. Јовановић претпоставља да је реч о скупини античких грађевина подигнутих дуж трасе тадашњег пута. Слична ситуација и налази констатовани су и источно од Моравице, у подножју брда Младенче.⁶⁷

Извесно је да су људи у античком периоду настањивали простор данашњег Левосоја. Немамо конкретну потврду да су Римљани користили овдашње лековите изворе, али њихова лака доступност вероватно није промакла предузимљивим људима античког доба.

Изложени преглед археолошких налаза јасно указује да је некадашње становништво простора данашње Јужне Србије познавало, користило и поштовало лековите изворе у праисторијском, античком и средњовековном периоду. Посебно су индикативни налази из епохе антике, када је, на овом простору, постојало неколико светилишта посвећених божанствима повезаним са култовима излечења и спасења.

Ljubiša Vasiljević

(National museum Kruševac)

ARCHAEOLOGICAL SITES AND DISCOVERIES RELATED TO HEALING SPRINGS IN SOUTHERN SERBIA

The subject of the paper presents archaeological sites and discoveries found near the healing springs in Southern Serbia. Discoveries from the following sites have been presented: Niška Banja – Mediana, Soko Banja, Banja Jošanica, Zvonačka Banja, Krupac, Tularska Banja, Sijarinska Banja, Vranjska Banja, Toplac and Levosoje.

These discoveries witness that the healing springs in this region were known, used and respected during prehistoric, antique and medieval periods. Apart from using healing waters in everyday life, knowledge of healing properties of the springs led to foundation of sacral spaces related to cults of iatric and soteriological nature.

There is an open question of interpretation of numerous movable and immovable discoveries found near healing springs, at places where we cannot claim that their natural wealth had role in everyday life of the population. The answer to this question can only be obtained by new researches, related to further archaeological excavations or by conclusions derived from new analogies or by systematization of previous knowledge.

⁶⁶ М. Јовановић, *Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години*, Врањски гласник III, (Врање 1967), 319.

⁶⁷ *исто.*